

Agora Zsuzsanna

Az identitás maga az üzenet. A tömegmédiák szerepe a nemzeti nagycsoportok identitásának hagyományozásában

Bevezetés

Marshall McLuhan közismert szlogenje, mely szerint „a médium maga az üzenet”, arra hívta fel a figyelmünket, hogy a kommunikációs technológiák változása az adott társadalomban megváltoztatja az ismeretszerzés módját, a társadalmi interakciókat és átírja a gondolkodást.¹ A tömegmédiák által közvetített üzenetek sajátossága az is, hogy adó és vevő között nem következhet be interakció, mert a technika közbeiktatása kizárja ennek lehetőségét.² Az egyre inkább közvetített kommunikációt használó ember pedig mind gyakrabban és tudatosabban azonosul olyan csoportok értékrendjével, normáival is, amelyek tagjai között gyakorlatilag semmilyen közvetlen kommunikációs kapcsolat nem áll fenn.³ Következésképp a tömegkommunikáció különleges szerepét kell tételeznünk az olyan szociális csoportokban, ahol a tagok egyáltalán nem ismerik egymást, mégis ugyanazon közösséghez tartozóként határozzák meg magukat. Anderson ilyen „elképzelt” közösségeként

DOI: 10.61901/Kellek.2023.69.08

A szerző a Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Karának adjunktusa. Email: dr.susanna.agora@gmail.com

- 1 Marshall McLuhan: *Understanding Media, The Extensions of Man*. McGraw-Hill, London and New York, 1964.
- 2 Niklas Luhmann: *A tömegmédiák valósága*. Gondolat, Budapest, 2008, 3.
- 3 Szécsi Gábor: Kommunikáció és közösség a virtuális távolság korában. In Karikó Sándor (szerk.): *Közösség és instabilitás*. Gondolat, Budapest, 2008, 31–46; Uő: Kognitív nyelvészet és kommunikációkutatás. *Jel-Kép: Kommunikáció – Közvélemény – Média* 2018 (7):2, 65–76, DOI: <https://doi.org/10.20520/Jel-Kep.2018.2.65>.

határozta meg a modern nemzetet, melynek születése és fennmaradása a tömegkommunikáció nélkül nem lett volna lehetséges.⁴

1. Tömegeből nemzet – a tömegkommunikáció szerepe

A nemzetek kialakulásáról, típusairól a 19. század óta folyik a diskurzus. Arról azonban meglehetősen ritkán olvashatunk, hogy a nemzetek kialakulásában milyen szerepet játszott a tömegek és a tömegmédiák megjelenése. Bibó István a kelet-európai kisállamok nyomorúságáról írt tanulmányában már felhívta a figyelmet erre a kérdésre:

A nemzetek kialakulása Európának, mint politikai közösségnek az egyik legjelentősebb folyamata. Ezen belül is külön jelentőségű folyamat a modern nemzetek kialakulása. Ez utóbbinak az a lényege, hogy a meglévő vagy újonnan alakuló nemzetek kereteit új, igen nagy erejű tömegmozgalmak töltik ki, s a hozzájuk fűződő érzelmeket új, igen nagy erejű tömegérzelmek teszik magukévá. Nem igaz, hogy a nemzet és a nacionalizmus a francia forradalommal és egyáltalán nemzetenként a polgári forradalommal született volna meg. Csupán az történt ekkor, hogy a nemzethez fűződő politikai folyamatok tömegmozgalmakká, a nemzethez fűződő érzelmek tömegérzelmekké váltak.⁵

A nemzeti érzelmek elterjesztésében, a politikai nacionalizmus tömegmozgalommá válásában pedig döntő szerepe volt a tömegmédiáknak.

1.1. A tömegek kora

A tömegmédiák korának gondolata arra a premisszára épül, hogy létezik egy „névtelen tömeg”, amely kommunikációs eszközökkel befolyásolható. A tömegkommunikáció elméleti alapjai a 19. században formálódtak, és mindenekelőtt két szociológus, Ferdinand Tönnies⁶ és Gustave Le Bon⁷ írásai alapozták meg a közösségek és tömegek jellemzőiről, kialakulásuk

4 Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan, Budapest, 2006.

5 Bibó István: Az európai nemzetek és a modern nacionalizmus kialakulása. In *Uó: Válogatott tanulmányok*. 2. kötet, 1945–1949. Magvető, Budapest, 1986, 2–187, 2.

6 Ferdinand Tönnies: *Közösség és társadalom*. Gondolat, Budapest, 1983.

7 Gustave Le Bon: *A tömegek lélektana*. Franklin Társulat, Budapest, 1913.

és fennmaradásuk dinamikájáról szóló elméleteket. Ezek a koncepciók egyúttal utat nyitottak a modern tömegpszichológiának is. Az új kommunikációs technológiák egy átfogó társadalmi, gazdasági és technológiai változás részeként jelentek meg, melynek kezdetét a 18. század második felétől egészen napjainkig datálhatjuk, és az életkörülmények gyökeres változását eredményezte.

A 19. századi Európában az iparosodás, a technikai és a tudományos fejlődés hatásaként jelentősen csökkent a halandóság, az életszínvonal emelkedésével a születési ráta is emelkedett, a kontinens lélekszáma 1850-ben kb. 267 millióról ötven év alatt több mint 400 millióra nőtt, ami évi 10%-os növekedést jelentett. A demográfiai, gazdasági, infrastrukturális és technikai változások a társadalmi struktúra átalakulását eredményezték. A tömegtermelés elterjedése a régi agrárius és iparos közösségek eltűnését vonta maga után. A falvakban fölöslegessé vált embertömegek és a városokban egyre nagyobb számban élő proletariátus együttesen egy minőségileg új szociális réteg megjelenésével járt. Ebben a folyamatban emberek tömegei élték át a gyökértelenség, elidegenedettség, fölöslegesség érzését, szociális értelemben „arctalan” tömegként élték mindennapjaikat.⁸

A „tömeg” modern fogalma a 19. század elején született meg és vált a politikai-szociális nyelv részévé, és azt az egyre növekvő embertömeget jelölte, amely a rendi társadalomból kiszorulva, szociális kategória nélkül állt a modernitás világában.⁹ Gustave Le Bon¹⁰ tömeglélektani írása nyomán a tömeget többé már nem alkalmi csődületként értelmezték, hanem a társadalom olyan önálló és állandó jelenségeként, mely hatalommal és erővel bír: a tömegben

a személyiség tudata eltűnik s az összes egyedek érzelmei és gondolatai egyugyanazon irányt vesznek. Egy kollektív lélek formálódik, átmeneti módon ugyan, de jól megkülönböztethető jellemvonásokkal.¹¹

A kortársakban jelentős szorongást váltott ki az a „szakvélemény”, hogy a tömegek természetükből fakadóan rombolják a civilizációt,

- 8 Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Fordította Braun Róbert, Seres Iván, Erős Ferenc, Berényi Gábor. Európa, Budapest, 1992; Agora Zsuzsanna: *A „kollektív narcizmus” nyelvi jegyei német nyelvű történelemtankönyvekben (1939–2016)*. Doktori disszertáció, PTE Pszichológia Doktori Iskola, 2022, 60.
- 9 Reinhart Koselleck – Fritz Gschnitzer – Karl Ferdinand Werner – Bernd Schönemann: Volk, Nation, Nationalismus, Masse. In Reinhart Koselleck – Werner Conze – Otto Brunner (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 7. Klett-Cotta, Stuttgart, 1992, 141–431, itt 415.
- 10 Le Bon: i. m.
- 11 Uo. 18.

fétisszerűen ragaszkodnak a hagyományhoz és rettegnek minden újítástól.¹² Ezek a sztereotípiák jól érzékeltetik a kortársak fenyegetettségérzését. Le Bon tulajdonképpen azokat a látens félelmeket fogalmazta meg, amelyeket a tömegek megjelenése váltott ki a kortársakból, kiváltképp a polgári elit és értelmiség köreiben. A 19. századra a francia forradalom örökségként ugyanis két tapasztalat kristályosodott ki: az egyik szerint az emberi összetartozás új tudata jött létre, a másik szerint a tömegek politikai szerepét többé már nem lehet figyelmen kívül hagyni.

A társadalmi válság azonban nemcsak egy szociális kategória képlekenységét jelezte, hanem értelmi válságot is. A gyökeresen átalakuló gazdasági, technikai környezet a tradicionális identitások tömeges válságát eredményezte. Az ilyen válságokra a közösségek többnyire identitásuk újraalkotásával reagálnak, jellemzően új narratívák, új hiedelmek és új ideológiák születnek.¹³ Ezek segíthetnek abban, hogy a csoporthoz tartozás értelme helyreálljon. A 19. században egyre égetőbb kérdésként fogalmazódott meg, hogyan lehet a tömegeket kontroll alá vonni, és hogyan lehet a tradicionális közösségeket fenntartani vagy újrateremteni. Az új politikai ideológiák a tömegek politikai-ideológiai szervezésére tettek kísérletet, noha teljesen eltérő közösségfogalmakból indultak ki. A kommunizmus a tömegek szervezését osztályalapon képzelte el, a nacionalizmus ezzel szemben a nemzet közösségteremtő erejét hirdette és népmozgalomként határozta meg magát.

Marx *A filozófia nyomorúsága* című munkájában a proletár tömegek genezisét a kapitalizmus uralomra kerüléséből vezette le.¹⁴ Úgy gondolta, hogy ennek a tömegnek a tőke uralma teremtett közös helyzetet és ezáltal közös érdeket. Problémaként határozta meg, hogy a proletárok ugyan a tőkével szemben gazdasági-társadalmi értelemben osztályként állnak szemben, ennek a helyzetnek valójában nincsenek tudatában. Marx a tőke elleni közös harctól várta a proletárok osztálytudatra ébredését. A kommunizmus utópisztikus elképzelése szerint a szolidaritásnak át kellett volna lépnie a nemzeti határokat, hogy az egész világ proletariátusát közösségbe vonja. Ennek a proletariátusnak nem a másik nemzet volt az ellensége, hanem saját nemzetének monopolizáló képviselői. Marx szerint a nemzet a polgári elit találmánya volt, mely ideológiai alapot szolgáltatott saját hatalmi pozíciójának fenntartásához, és elfedte a kapitalizmus által generált osztályellentéteket.¹⁵

12 Uo. 12.

13 Vamik Volkan: *Blind Trust: Large Groups and Their Leaders in Times of Crisis and Terror*. Pitchstone, Charlottesville, 2004.

14 Karl Marx: *Anti-Proudhon. A filozófia nyomorúsága*. Fordította Braun Soma. Népszava, Budapest, 1946.

15 Eric Hobsbawm – Terence Ranger (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983. Újrakiadva 2012-ben, DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781107295636>.

A nacionalizmus mint 19. századi politikai ideológia a lojalitást nem osztályalapon, hanem a nemzeti közösségen belül tétélezte. A nacionalista tömegmozgalmakat kezdetben mind a konzervatív, mind a liberális táboron belül bizalmatlanul figyelték, mert attól tartottak, hogy a tömeg kaotikus erőszakkal (lásd: francia forradalom) rombolhatja le a fennálló tradicionális társadalmi rendet.¹⁶ A tömegek nacionalizálása több szakaszban és országoként eltérő módon ment végbe, és ebben a folyamatban az államnak és a nemzeti közoktatásnak egyre nagyobb szerep jutott.¹⁷ A 20. század egyik legfontosabb kérdése lett, hogy a tömegeket beengedjék-e a politikába, azaz kapjanak-e választójogot. Le Bon és számos más kortársa a választójog kiterjesztése ellen foglaltak állást, mert a tömegek tudatlanságát és hiszékenységét kiaknázó politikai csoportokban veszélyt sejtettek.¹⁸

1.2. A nemzet és a nemzeti identitás a szociálpszichológia értelmezésében

A nemzet egyike azon fogalmaknak, amelyek definíciójáról nem alakult ki konszenzus. Csekey István szegedi jogtudós jó érzékkel mutatott rá, hogy

aki a nemzet fogalmát egységesen akarná meghatározni, annak a veszélynek tenné ki magát, hogy vagy mint nyelvegységet tüntetné fel, vagy mint kulturális egységet, vagy mint a nép öntudatának egységét, vagy pedig mint államegységet.¹⁹

A nemzetnek ugyanis nincs egységes fogalma, csak kultúráról kultúrára változó reprezentációi. Más szóval a nemzet egy változó szemantikai kategória, melynek hosszú története van.

A szociálpszichológiát azonban kevésbé érdekli a nemzet mint „objektív” szociális kategória, sokkal inkább annak pszichés realitása foglalkoztatja; ahogyan az emberek elképzelik, érzelmeket kapcsolnak hozzá és hiedelmeket osztanak meg róla.

- 16 George L. Mosse: *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*. Howard Fertig, New York, 1975, 60.
- 17 Dömök Csilla: *Nation und Nationalität, Volk und nationale Zusammengehörigkeit. Prague Paper on the History of International Relations*, 2019, 67–85.
- 18 Le Bon: i. m., 165ff.
- 19 Csekey István: A magyar nemzetfogalom. *Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Hungaricae Francisco-Josephinae*, 1938 (13), 105–192.

A szociálpszichológiában a nemzet olyan csoportként jelenik meg, amelyhez az egyén érzelmileg kötődik, amellyel azonosul. Elsajátítja a csoportra jellemző kulturális szimbólumokat, részesedik a csoport múltjában, az eseményeket a csoport perspektívájából képes szemlélni, átveszi a csoportra jellemző attitűdöket, értékeket, viselkedési mintákat és megküzdési módokat.²⁰

A nemzeti csoportokat Shafer szerint az a hiedelem egyesíti, hogy létüket közös történet (sors) alapozza meg, és igényük van arra is, hogy a jövőben is csoportként maradjanak fent.²¹ Vagyis a nemzethez tartozásnak vannak kognitív és érzelmi aspektusai is. Egy nemzet szociálpszichológiai értelemben addig létezik, amíg tagjai a nemzet tagjaként határozzák meg magukat. Ez jelenti a nemzeti identitás alapját.

Az identitás olyan pszichológiai konstrukció, amely az ember lelki működésének stabilitását, kontinuitását, társas viszonyokba való beágyazottságát, egyszersmind egyediségét hivatott magyarázni.²² Ricoeur az identitáshoz az időbeliségen és a narratívumokon keresztül közelített; megkülönböztette a dologi azonosságot (identitást) és az önazonosságot (ipszeitást).²³ A narratív identitás elmélete szerint az önazonosság az élettörténet egységében jön létre, amely ugyanolyan jellegű, mint a történetek egysége. Az élettörténet egysége megengedi a változást, a mássá válást, hiszen az elbeszélte élettörténet képes keretbe foglalni az életünk során történt változásokat.²⁴ Amennyiben a történetet magát tesszük meg a személyes azonosság hordozójának, az garantálni látszik, hogy az ember önmaga marad, anélkül, hogy ugyanaz vagy ugyanolyan maradna.²⁵ Ahogy az egyén esetében, úgy a történelmi nagycsoportok esetében is meghatározó jelentősége van a közös történeteknek.

A nemzeti identitást a kollektív emlékezet tölti meg tartalommal, ennek meghatározó szerepe van a nemzeti nagycsoportok

20 László János: *Történelemtörténetek*. Akadémiai kiadó, Budapest, 2012, 84.

21 Boyd Shafer: Bourgeois Nationalism in the Pamphlets on the Eve of the French Revolution. *The Journal of Modern History*, 1938 (10):1, 31–50; lásd még Dömök Csilla: Minderheiten und Volsgruppen in Europa. *West Bohemian Historical Review*, 2019 (9):2 263–276.

22 László: i. m., 43.

23 Paul Ricoeur: Az én és az elbeszélte azonosság. In Uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 1999, 373–412.

24 Bene Krisztián: Identité sans frontières. Le mythe et l'esprit de corps de la Légion étrangère. *Études sur la région méditerranéenne*, 2023 (33):1, 129–139, különösen a 133–139.

25 Pintér Judit Nóra: A tudattalan identitás. *Imágó*, 2012 (23):2, 67–72, itt 69.

identitáskonstrukciós folyamataiban. A kollektív emlékezet teszi lehetővé a csoporttagoknak, hogy felismerjék, ugyanahhoz a csoporthoz tartoznak, és ennek a csoportnak a története a jövőben is folytatódik; összehasonlítási dimenziót nyújt más nemzeti csoportokkal, és a csoport jelenbeli magatartásának alapjául szolgál. László János szerint a történelmi élmények a kollektív emlékezetben elbeszélések formáját öltik, melyekből kibonthatók a nemzeti identitás pszichológiai jellemzői is.²⁶ A történelem olyan elbeszéléseket kínál a közösségek számára, amelyekből kiderül, hogyan határozzák meg magukat, honnan eredeztetik a csoportot, és milyen jövő képzelnek el.²⁷ Vagyis a nemzetről szóló narratívumokban mindig benne foglaltatnak az önmeghatározás jellegzetességei és azok a csoportközi viszonyok is, melyek meghatározták a csoport történelmi pályájának alakulását.

Az identitásra úgy is tekinthetünk, mint egy reprezentációs konstrukcióra, mely a kommunikációs folyamatok kölcsönhatásaként formálódik.²⁸ Jovchelovitch szerint a szociális reprezentációk hálózatában jönnek létre azok a jelentések, amelyek az egyéni identitások szövetét és anyagát adják.²⁹ Ahhoz, hogy egy csoport identitása alakot nyerjen, a csoporthatárokra a tagok csoportról alkotott reprezentációiban is meg kell jelennie.³⁰ Ez azt jelenti, hogy a nemzet reprezentációjának el kell különülnie más nemzetek reprezentációjától. Vagyis az identitás vonatkozásában nemcsak az a fontos, hogyan azonosítják magukat egy nemzet tagjai, hanem az is, hogy ez a csoport miben különbözik más csoportoktól, más nemzetektől. Ahogyan az én kialakulásában alapvető jelentősége van a tükörképnek, a másik embernek,³¹ úgy a csoportidentitás kialakulása is feltételezi a releváns másik, azaz a tükröző csoportok közreműködését – állítja

26 László: i. m., 94.

27 James Liu – Denis Hilton: How the Past Weights on the Present: Social representations of History and their Role in Identity Politics. *British Journal of Social Psychology*, 2005 (44):4, 537–556, DOI: 10.1348/014466605X27162.

28 Rangar Rommetveit: The Role of Language in the Creation and Transmission of Social Representations. In R. Farr – S. Moscovici (szerk.): *Social Representations*. Cambridge University Press, Cambridge, 1984.

29 Sandra Jovchelovitch: In Defense of Representations. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 1996 (26):2, 121–135, DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.1996.tb00525.x>.

30 Vivian Vignoles – Xenia Chrysochoou – Glynis Breakwell: The Distinctiveness Principle: Identity, Meaning, and the Bounds of Cultural Relativity. *Personality and Social Psychology Review*, 2000 (4):4, 337–354, DOI: https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0404_4; Bene Krisztián: *A Szabad Francia Erők 1940–1943. A francia katonai együttműködés a második világháborúban*. Kronosz, Pécs, 2017, 311–357.

31 Lásd Jacques Lacan: A tükör-stádium mint az én funkciójának alakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja a számunkra. *Thalassa*, 1993 (4):2, 5–11.

Altmeyer.³² Vagyis egy nemzet létét más nemzeteknek is el kell ismernie, a csoportnak más nemzetek reprezentációjában is meg kell jelennie.

A szociális reprezentációkban sűrűsödik össze a nemzettel kapcsolatos tudás, hiedelmek és érzelmek. A reprezentáción belül elkülöníthető egy ún. „figuratív mag”, mely azokat a konszenzuális jellemzőket egyesíti, melyeket a csoport minden tagja oszt, ³³ és a csoport történelme során alakultak ki. Ez a mag nemcsak összekapcsolja a nemzetről alkotott konszenzuális tudás elemeit, hanem meghatározza a reprezentáció elemeinek kapcsolódási lehetőségeit is. A figuratív mag struktúrája dönt arról, hogy az új ismeretek, hiedelmek, érzelmek egyáltalán integrálhatók-e az identitás reprezentációs rendszerébe vagy sem.³⁴ A mag körül, a reprezentáció perifériáján jelennek meg a kontextuális változások és egyéni különbségek. Míg a figuratív magot homogenitás, a perifériát társadalmi heterogenitás, sokszínűség jellemzi. Mindezen ismeretek fényében érthetővé válik, hogy mindabban, amit a nemzetről tudunk, megjelennek olyan ismeretek és hiedelmek, melyeket mindenki oszt, és olyan ismeretek is, amelyek egyedi értelmezésből fakadnak.

1.3 A tömegmédiумok szerepe a nemzeti identitás konstrukciós folyamatában

A hiedelmek a közös tudásnak egy olyan típusát képviselik, amelyet a csoport tagjai igazolás hiányában is elfogadnak. A közös hiedelmek köztönyagként szolgálnak a tagok szociális identitásai között, megalapozzák a csoport egyediségét és létjogosultságát. Ilyen csoportot megalapozó hiedelem például az, hogy „mi egy nemzet vagyunk”, de a csoportról számos más közös hiedelem is kialakul. Minél többen osztanak egy hiedelmet, annál megalapozottabbnak tűnik,³⁵ és minél több szociális megerősítést kap az egyén egy adott hiedelemről, annál objektívabbnak

32 Martin Altmeyer: Im Spiegel des Anderen: Gruppe, Narzissmus, Gruppennarzissmus. *Gruppenpsychotherapie und Gruppendynamik*, 2011 (47):2, 69–73, DOI: <https://doi.org/10.13109/grup.2011.47.2.69>.

33 Jean-Claude Abric: A Structural Approach to Social Representations. In Kay Deaux – Gina Philogène (szerk.): *Representations of the Social: Bridging Theoretical Traditions*. Blackwell Publishing, 2001, 42–47.

34 Claude Flament: Structure, Dynamique et Transformation des Représentations Sociales. In Jean-Claude Abric (szerk.): *Pratiques Sociales et Représentations*. Presses Universitaires de France, Paris, 1994, 37–57, itt 54.

35 Daniel Bar-Tal: *Shared Beliefs in a Society: Social Psychological Analysis*. Sage, Thousand Oaks, 2000, DOI: <https://doi.org/10.4135/9781452204697>.

mutatkozik számára.³⁶ Egy csoport összetartása csak akkor lehetséges, ha a közös hiedelmek stabilak. Ha nincs közmegegyezés a hiedelmek tekintetében, akkor a csoport tagjai szubjektív bizonytalanságuk csökkentésére a társas befolyásolás és a meggyőzés eszközeivel élnek, azaz megpróbálják egymást meggyőzni és a megbomlott konszenzust helyreállítani.³⁷

A nemzetről alkotott szociális reprezentációk elterjesztésében meghatározó szerepe volt a modern tömegmédiuumoknak. Luhmann szerint a világról szerzett ismereteink nagy része a tömegmédiuumokból származik, de ugyanezen tézis fogalmazható meg a nemzeti történelem vonatkozásában is.³⁸ Európában a „nemzeti közösség” gondolatát a 17. században a közös nyelv alapozta meg,³⁹ melynek első prókátorai a nyelvészek voltak. A 19. századra azonban a filológusok mellett jóval fontosabb szerep jutott a történészeknek, hiszen ezek a szerzők lettek saját nemzetük értelmi szerzői és a nemzet tulajdonságainak megalkotói.⁴⁰ A történetírás teremtette meg a homogén és egységes nemzetről szóló narratívát, melynek elterjesztésében az írásos kommunikáció formái játszottak meghatározó szerepet.⁴¹

Az írott, nyomtatott és sokszorosított kommunikációs formák megjelenése döntő módon járult hozzá a nemzeti identitások filológusok és történészek által megalapozott reprezentációjának elterjesztéséhez. Bár a tömegkommunikáció fogalma alatt általános értelemben a sajtó, illetve a 20. században a televízió, rádió médiumait értik, médiapszichológiai és -történeti szempontból ebbe a kategóriába kell sorolnunk az iskolai tan- és olvasókönyveket is, hiszen a bennük foglalt információ átadása megfelel a nyilvánosság, közvetítettség és egyirányúság követelményeinek.⁴² A nemzetre vonatkozó ismeretek elterjedésében ugrásszerű növekedést jelentett az általános iskolakötelezettség bevezetése (Magyarországon

36 Leon Festinger: Informal Social Communication. *Psychological Review*, 1950 (57):5, 271–282, DOI: <https://doi.org/10.1037/h0056932>.

37 Bar-Tal: i. m.

38 Luhmann: i. m., 4.

39 Anja Stukenbrock: *Sprachnationalismus. Sprachreflexion als Medium kollektiver Identitätsstiftung in Deutschland (1617–1945)*. Walter de Gruyter, Berlin, 2005, <https://doi.org/10.1515/9783110901320>.

40 Gyáni Gábor: A történetírás újragondolása. *Történelmi Szemle*, 2006 (48):3–4, 261–274.

41 Lásd Nyíri Kristóf: *A hagyomány filozófiája*. Lukács Archívum, T-Twins, Budapest, 1994.

42 Gerhard Maletzke: *Psychologie der Massenkommunikation. Theorie und Systematik*. Verlag Hans-Bredow-Institut, Hamburg, 1979.

1868 óta). Ez tette lehetővé, hogy az addig írástudatlan tömegek képessé váltak az írott nemzeti narratívumok befogadására.⁴³

1.4 A tankönyv mint a nemzeti identitás hagyományozásának médiuma

Bármely társadalom folytonosságának és fönnyaradásának előfeltétele a kulturális örökség nemzedékről nemzedékre történő átadása. Hagyományozódnak az anyagi kultúra elemei, de a szokások, cselekvés- és eljárásmodok, más szóval a társadalmi gyakorlatok is. A gyakorlat átadása részben közvetlenül, példa és utánzás útján történik, részben nyelvi közvetítéssel. A kultúra átörökítésének harmadik vonulatát a nyelvben rögzült tudás átadása jelenti.⁴⁴ A hagyomány tartalmi ugyan a múltból erednek, szelekciójuk mégis a közösség jelenében nyer értelmet, ily módon teremtve kontinuitást múlt és jelen között. A hagyomány értelemmel ruházza fel a mindennapi cselekvéseket, és ily módon járul hozzá a közösség lényegéhez, önmagáról alkotott fogalmához.

A világ számos országában a történelemtankönyvek elsőrangú, ha nem épp kizárólagos feladata a nemzeti identitás hagyományozása. A modern iskolarendszer 19. századi kialakulása óta a történelemtankönyvek az állampolgári és a nemzeti nevelés preferált eszközei voltak. Széles tömegek számára ezek voltak az első nyomtatott szekuláris művek, amelyekkel közvetlen kapcsolatba kerültek. A nemzeti történelem oktatásától azt várták és várják ma is több országban, hogy a nemzeti nagycsoporttal való azonosulást előmozdítsa, jó honpolgárokat neveljen, hazaszeretetet és kötődést alakítson ki a felnövekvő nemzedékekben. A nemzeti érzelmek elterjedése teremtett alapot a modern tömeghadseregben a katona lojalitáshoz, és ugyanezen érzelmek szerepét kell kiemelnünk a politikai mobilizáció vonatkozásában is.

A történelemtankönyvekben átadott információk a narratívum formáját öltik, melyben kódoltan jelennek meg az identitásvonatkozású ismeretek (tudás és hiedelmek) és normatív jellegű attitűdök. Az iskolai

43 A Magyar Királyság területén az analfabéták aránya 1880-ban még csaknem 60% volt, de ez az arány 1910-re 33%-ra csökkent (T. Kiss Tamás: *Analfabetizmus. A dualizmus kori Magyarország kulturális/politikai problémája. Szín. Közösségi művelődés*, 2012 (17):4, 25–44.). A nyomtatott médiumok közül a legnagyobb népszerűségnek az újságok örvendtek. 1875-ben a posta összesen 26 millió folyóirat- és hírlappéldányt kézbesített. A folyóiratok száma ez évtől az első világháború idejéig 80-ról 1600-ra ugrott (Gróz Andrea: *A dualizmus kora társadalmának olvasási szokásai. Neveléstörténet. A Székesfehérvári Kodolányi János Főiskola Folyóirata*, 2005 (2):1–2, 170–176.)

44 Nyíri: i. m.

tankönyvek jelentőségét ezen túl kiemeli az a sajátosságuk is, hogy a korai szocializáció és világtérképészeti folyamatokban fejtik ki hatásukat. Ily módon a tömegkommunikáció legbefolyásosabb formái közé tartoznak, hiszen már akkor nyomot hagynak az emlékezetünkben, amikor még alig vagyunk képesek megkülönböztetni a tényeket a fikciótól. Az itt reprezentált tudás a gyerek egész életére olyan szűrőt képez, amelyen keresztül minden későbbi nemzettel kapcsolatos információt igaznak fogad el vagy hamisként utasít el.⁴⁵

A tankönyvek narratívumaiba kódoltan ismerjük meg a saját és más nemzeteknek tulajdonított intenciókat, attribúciókat és érzelmeket. Az empirikus tankönyvkutatások eredményei szerint a nemzeti identitások narratív konstrukciójának vannak specifikus és általános jellemzői is. A nemzeti közösségek identitásának konstrukciója kultúrkörönként egyedi jellegzetességeket mutat a német, francia, magyar, török, pakisztáni, görög, kanadai tankönyvekben.⁴⁶ Ugyanakkor a nemzeti identitások konstrukciójának általános jellegzetessége, hogy minden fent felsorolt nemzet tankönyveiben a nemzeti önkép mindig más nemzetek relációjában kerül bemutatásra. A másik nemzet megjelenhet partnerként, konkurensként, riválisként, ősellenségként, tettesként vagy akár a „sátán” szerepét is magára öltheti.

A nemzeti történelem tankönyvi ábrázolásában a nemzet más nemzetek viszonyában meghatározott egyedisége a narratív kompozíció sajátosságaiból bomlik ki. Herder még úgy gondolta, hogy a népek individualitását azok a nemzeti „maximumok” alapozzák meg, melyek az adott kultúra tökéletességének csúcspontjait jelentik.⁴⁷ A nemzet egyediségét azonban megalapozhatják a választott dicsőség és a választott trauma történetei is, melyek a nemzet sorsának jelentős eseményeit örökítik meg.⁴⁸ A nemzetről szóló elbeszélésekben kirajzolódik egy történelmi pálya, amelyre ráépül a nagycsoport identitása. A történelmi pálya kollektív emlékezeti reprezentációja tartalmazza a nemzeti csoportra jellegzetes attitűdöket, más nemzetekhez való viszony sajátosságait és azt is, hogy a nemzet tagjaira milyen megküzdési módok jellemzők.⁴⁹

45 David Altheide – Robert Snow: *Media Logic*. Sage, Beverly Hills, 1979.

46 Rainer Riemenschneider: Nationale Identitäten im Schulbuch. *Internationale Schulbuchforschung*, 1996 (18):3, Berghahn Books, 263–268.

47 Koselleck–Gschnitzer–Werner–Schönemann: i. m., 317.

48 Vamik Volkan: Large-group Identity, International Relations and Psychoanalysis. Előadás a Deutsche Psychoanalytische Gesellschaft. V. konferenciáján, Gasteig Cultural Center, Rosenheimer Platz, 2008. május 23.

49 László: i. m., 96.

Mint minden tömegkommunikációs médiumra, úgy a modern iskolai tankönyvekre is sajátos médialogika jellemző, amely szűri és transformálja a jelenségek, történések értelmezését. A médialogika fogalma a kommunikáció sajátos formájára utal, illetve arra a folyamatra, melynek során a médiumok az információt közvetítik. A médialogika egyik premisszája, hogy az események és információk mediális reprezentációjában maga az információ-technológia is tükröződik, a médiumok aktívan szűrik és maguk is konstruálják a valóságot. A médialogika másik premisszája, hogy idővel a kommunikációs irányvonalak intézményesülnek, reflektálatlan plauzibilitássá válnak, és keretként szolgálnak a csoportot ért történések értelmezéséhez.⁵⁰ Ily módon járulnak hozzá a kultúra fenntartásához, a hagyományok átörökítéséhez.

A modern tömegkommunikációs eszközök 19. századi megjelenése óta a médialogika elterjedése több területen is kimutatható. Schrott szerint a politika mediatizációjával a médialogika fokozatosan vette át a politikai logika helyét, de ugyanez a jelenség figyelhető meg a hírmédia esetében is.⁵¹ Olyan körülmények között, ahol a rendelkezésre álló időhöz képest információtelítettség és figyelemdeficit áll fenn, fokozott verseny alakul ki a különböző médiumok között, hogy megszerezzék az emberek figyelmét. A hírmédia ezért maga is alkalmazkodott a médialogikához, melynek konkrét kifejeződését jelenti az a sajátos narratív technika, mely magában foglalja „az egyszerűsítés, megszemélyesítés, polarizáció, fokozás, tömörítés, sztereotipizálás és nagyítás stratégiáit”.⁵² Ugyanezen hatás tételezhető a nemzeti történelem tankönyvi reprezentációjának vonatkozásában is. Altheide szerint a médiumra tipikus forma elemei megjelenhetnek a narratív kompozícióban, a prezentáció stílusában, a nyelvhasználatban és a megjelenített attitűdökben.⁵³

Kernberg és Moscovici szerint a tömegmédiumoknak sajátos kommunikációs stílusa van, mely primitív pszichés mechanizmusokat hív életre, vagyis konkrét és egyszerűsítő gondolkodást jelenít meg.⁵⁴ Az

50 Altheide–Snow: i. m.

51 Andrea Schrott: Dimensions: Catch-all Label or Technical Term. In Knut Lundby (szerk.): *Mediatization: Concepts, Changes, Consequences*. Peter Lang, New York, 2009, 41–61, itt 44.

52 Lars Nord – Jesper Strömbäck: Reporting More, Informing Less a Comparison of the Swedish Media Coverage of September 11 and the Wars in Afghanistan and Iraq. *Journalism*, 2006 (7):1, 85–110, itt 94, DOI: <https://doi.org/10.1177/1464884906059>.

53 Altheide–Snow: i. m.

54 Otto Kernberg: Sanctioned Social Violence: A Psychoanalytic View. Part I. *International Journal of Psychoanalysis*. 2003 (84):3, 683–698, itt 690, DOI: <https://doi.org/10.1516/XFVQ-LYCB-E40K-CXRF>; Serge Moscovici: *L'âge des foules*. Fayard, Paris, 1981.

egyetlen nyelv, amelyet a tömeg megért – írja Moscovici –, az a nyelv, amely kikapcsolja az értelmet és csak a szívhez szól; a valóságot abszolút rózsaszínre vagy abszolút feketére festi. A fekete–fehér világkép a *hasítás* primitív énvédő mechanizmusát idézi.⁵⁵ A hasítás legfőbb funkciója, hogy védi az egyént az ambivalencia okozta feszültség átélésétől, elkerülhetővé teszi a negatív identitástartalmakkal való konfrontációt és a világ komplexitásából eredő feszültséggel való megküzdést is.⁵⁶

Úgy gondolom, ebből a leírásból is kiderül, hogy Kernberg és Moscovici koncepciója is a Le Bon által megalapozott „primitív tömeg” paradigmán belül fogalmazódott meg. A polarizáló nyelv azonban nem tekinthető ab ovo „a tömegmédiá nyelvének”, hiszen egy olyan identitásállapot nyelvi manifesztációjáról van szó, amely más médiafüggetlen narratívumokban is megjelenhet. Ezek a szerzők mégis valamilyen lényegi mozzanatra hívják fel a figyelmet. A média ugyanis maga is egy reprezentációs struktúrát jelenít meg. Ebben a reprezentációban nemcsak a nemzet, hanem vele összekapcsolva a tömeg, sőt az iskolai tankönyvekben a tanulóról alkotott szociális reprezentáció jellegzetességei is benne foglaltatnak; vagyis az üzenet mindig komplex struktúrába ágyazottan adódik át. Másrészt a média maga is egy társadalom paradigmarendszerén belül jön létre. Eme „tézist” szeretném a gyakorlat oldaláról is egy kutatási példával megvilágítani.

2. A nemzeti identitás konstrukciója német nyelvű iskolai tankönyvekben

Az itt következő fejezetben egy empirikus szociálpszichológiai kutatás eredményeit mutatom be. Ezekkel a vizsgálati eredményekkel arra szeretnék rámutatni, hogy a tömegmédiák „primitív” pszichológiai mechanizmusokat indukáló nyelve nem határozható meg *en bloc* „a média nyelveként”, sokkal inkább egy sajátos identitásállapot nyelvi manifesztációjáról van szó. Ezek a mintázatok hosszú évtizedeken, akár évszázadokon keresztül is fennmaradhatnak, és ezért a kutató számára azt a benyomást keltik, mintha univerzális jellegük lenne. A narratív pszichológiai tartomelemzés módszerével azonban a jelenség részletekbe menően vizsgálható. Az ilyesfajta elemzések pedig releváns információval szolgálhatnak a nemzeti identitás konstrukciós folyamatáról és aktuális állapotáról.

55 Moscovici: i. m.

56 Vamik Volkan: Psychoanalysis and diplomacy. Part I: Individual and Large-group Identity. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 1999 (1):1, 29–55, DOI: <https://doi.org/10.1023/A:1023026107157>.

Egy nemzeti trauma, jelen esetben a versailles-i béke, hosszú évtizedeken alakítja a nemzeti identitás reprezentációját. Magyarországon a trianoni békeszerződés kapcsán László János és munkatársai végeztek narratív pszichológiai tartalomelemzéseket az elmúlt évtizedben.⁵⁷ Az itt bemutatott kutatás – a László-féle elemzésekhez hasonlóan – a tudományos narratív pszichológia alapjairól indulva a Versailles-i békéről szóló narratívumok konstrukciós jellegzetességeit tárta fel a náci uralom, az NDK diktatúra, a háború utáni megszállt, majd újraegyesített NSZK történelemtankönyveiben.⁵⁸ A fenti kutatásoktól eltérően azonban nemcsak a narratív kompozíció struktúráinak elemzését végezte el, hanem a kompozíciót kísérő kommunikációs stílus jellegzetességeinek vizsgálatára is kitért.

2.1. A nemzeti trauma fogalma

A trauma egy olyan sorseseeményhez kapcsolódik, mely nem integrálható zökkenőmentesen a mindennapi élettapasztalatok sorába. A problémát azonban nem maga az esemény jelenti, hisz a világ történései önmagukban jelentés nélkül állnak, kizárólag az emberi attribúció (oktulajdonítás) által veszítik el értékselegességüket és minősülhetnek traumává. Az esemény vonatkozásában azonban a társadalom különböző csoportjai különböző oktulajdonításokkal élhetnek és így az adott eseménynek különböző reprezentációi alakulhatnak ki. Ami az egyik csoport számára csupán szomorú esemény, a másik csoport számára lehet nemzeti trauma. Ha az adott esemény értékeléséről nem alakul ki konszenzus, akkor a csoport tagjai elkezdik egymást meggyőzni. Ebben a folyamatban kulcsszerepe van a tömegkommunikációs eszközöknek. Mivel a csoport egységét (fennmaradásának értelmét) akkor lehet helyreállítani, ha konszenzus jön létre, ezért az egymással versengő csoportok legfőbb célja, hogy saját reprezentációjukat hegemon értelmezéssé alakítsák.

Egy nemzetet ért trauma lehet háborús veszteség, természeti katasztrófa, de ugyanilyen hatása van azoknak az eseteknek, amikor egy nemzet vagy egyéb csoport szociális értékét és státuszát éri vélt vagy valós sérülés. Egy természeti katasztrófa esetében a trauma feldolgozása jóval hamarabb történik meg, az emberek könnyebben fogadják el az ilyen típusú veszteséget, mint azt, amikor a veszteség más csoport(ok) ártó szándéka miatt következett be. Ilyen esetekben a nagycsoport tagjait leginkább a csoport státusza és értéke foglalkoztatja, hiszen vesztesnek

57 Ennek összefoglalását adja László: i. m.

58 Bővebben Agora: i. m.

lenni egy konfliktusban, vereséget szenvedni egy háborúban, mások által oktrojált békefeltételeket elfogadni jelentős kiszolgáltatottságérzést, nem ritkán megalázottságot válthat ki. Ennek következtében olyan reakciók jelenhetnek meg, melyek célja az önértékelés és a csoportstátusz helyreállítása. Az érzelmi egyensúly helyreállítását szolgálják azok a kollektív stratégiák, melyekkel a nemzeti önértékelés helyreállítható: a saját csoport felértékelésének és a külső (ártó) csoport leértékelésének stratégiái jelenhetnek meg.⁵⁹

Ezek az önfelnagyító (narcisztikus) reakciók valójában a szégyen és az áldozat büntudatának negatív érzéseitől védenek, és tipikusan akkor jelennek meg, amikor a csoport idealizált aspektusait érinti a veszteség.⁶⁰ A narcizmusról a 20. században meglehetősen negatív kép alakult ki, a legújabb kutatások fényében azonban állítható, hogy nagyon fontos szerepe van a csoporthoz tartozás pozitív értelmének fenntartásában, de csak átmenetileg hatékony, mert hosszú távon a csoportok közötti megbékélés útjában állhat. A *csoportalapú narcizmus*, vagyis a nemzeti önfelnagyítás és más nemzetek leértékelésének stratégiái akkor jelennek meg, amikor a nemzeti csoport az inkohézió állapotában van. Ha a csoport egységét hosszú távon sem sikerül helyreállítani, akkor ezek a narcisztikus védekező mechanizmusok (a nemzeti veszteség tagadása, mások ártó szándékainak kiemelése, a felelősség hárítása, polarizáló világlátás) a csoportkultúra reflektálatlan részévé válhatnak. A versailles-i béke emlékezeti reprezentációjában ezek a narcisztikus mechanizmusok empirikus módon is kimutathatók.

2.2 A német nemzeti trauma tankönyvi narratívumai

A német nemzeti trauma kialakulásának okát elsősorban a történelmi pálya eseményeiből érthetjük meg. A 19. századi wilhelmiánus elit erőteljesen támaszkodott a retorikára a hősi (idealizált) múlt ápolásában. Az egységes német nemzet létrejöttét 1871-től számították, amikor Versailles-ban kiáltották a Német Császárságot. A németek azt hitték, hogy az egységes nemzetállam létrehozásával a nemzeti nagyság tartós és ideális állapotát érték el, az első világháború vereségével azonban ez a hiedelem súlyosan sérült.⁶¹ Az első világháborút lezáró Párizs környéki békék – más vesztes nemzetekhez hasonlóan – mély nyomot hagytak a kollektív emlékezetben.

59 Agora: i. m.

60 Agora: i. m.

61 Wolfgang Schivelbusch: *Die Kultur der Niederlage: Der amerikanische Süden 1865, Frankreich 1871, Deutschland 1918*. Fest, Berlin, 2001.

Nemcsak azért, mert új gazdasági és etnikai határokat húztak, és ezek a határok sokszor figyelmen kívül hagyták az érintettek egzisztenciális érdekeit, hanem azért is, mert megalázó körülmények között, a jóvátételre ítélt megkérdezése nélkül diktátumként kerültek elfogadásra pontosan azon a helyen (Versailles-ban), ahol egykor az egységes német nemzet létrejöttét ünnepelték.

Általános felháborodást váltott ki a békeszerződés szövegében a németek háborús felelősségéről szóló 231. cikkely is, mely kimondta, hogy

Németország és szövetségesei a háború okozóiként az összes veszteségért és kárért felelősek, melyet a szövetséges és társult államoknak és azok állampolgárainak a Németország és szövetségesei által rájuk kényszerített háborús támadás következtében el kellett szenvedniük.⁶²

A kizárólagos felelősség mellett az antanthatalmak a háborús kárt is megfizettették, ami óriási terhet rótt a német lakosságra. Jelentős felháborodást váltott ki, hogy a haderőt minimálisra kellett csökkenteni, és ugyancsak megalázó volt az az érvelés, mely szerint a németek „barbárok”, nem alkalmasak arra, hogy gyarmati népek felett rendelkezzenek.⁶³ A béke általános elfogadhatatlanságához hozzájárult az is, hogy a német hadsereg valójában nem szenvedett döntő vereséget, hanem diplomáciai események láncolata vezetett el a „veretlen” hadsereg veréséhez.⁶⁴ A szégyen, felháborodás, csalódás és megalázottság érzéseiből jött létre az egységes nemzeti „ressentiment”, mely érzelmileg soha nem fogadta el a győztesek „diktátumát”.

A történelemtankönyvek pszichológiai tartalomelemzése egy erősen polarizáló, győztes–vesztes dichotómiára épülő narratív konstrukciót tártak fel, melyben a németek igazságtalan áldozatként, a győztesek kíméletlen megalázó hatalomként jelennek meg. Ilyen idealizáló-leértékelő minta mutatható ki a teljes NDK-mintában, a náci diktatúra tankönyveiben és az NSZK-tankönyvekben egészen a 2000-es évek végéig. A polarizáció megjelenik a csoportközi érzelmek tekintetében, hiszen a németeknek tulajdonított leggyakoribb érzés a dicsőség, az antant országainak tulajdonított leggyakoribb érzelm pedig a megvetés volt.

62 A versailles-i béke eredeti szövegének forrása: Herbert Kraus – Gustav Rödiger (szerk.): *Urkunden zum Friedensvertrage von Versailles vom 28. Juni 1919*, Bd. 1. F. Vahlen, Berlin, 1920.

63 Bövebben Eckart Conze: *Die große Illusion. Versailles 1919 und die Neuordnung der Welt*. Siedler, Frankfurt am Main, 2018.

64 Krumeich Gerd: *Die unbewältigte Niederlage. Das Trauma des Ersten Weltkrieges und die Weimarer Republik*. Herder, Freiburg im Breisgau, 2018; Agora Zsuzsanna: *A náciizmus történelmi pszichológiája*. Kronosz, Pécs, 2020.

Ennek egészen szélsőséges mintái mutatkoznak a diktatúrák (náci és NDK) tankönyveiben. Az érzelmi polarizáció érdekes módon nem tűnt el a demokrácia éveiben sem, viszont minőségileg más érzelmek kultúráját jelöl: az NSZK-tankönyvekben a pólusok már a németek dicsősége és megalázottsága között jelennek meg.⁶⁵

A teljes tankönyvi mintán 1939-től egészen 2016-ig vörös fonálként húzódik végig az az értelmezés, mely szerint a németeket szándékosan alázták meg a győztesek. Az áldozati perspektíva logikájából fakadóan minden felelősség a győztesek oldalán jelenik meg egészen a 2000-es évek elejéig. Vagyis a tankönyvi narratívumokban a német nemzet ártatlan, jó szándékú áldozatként jelenik meg. Ezzel szemben a „győztesek” (akiknek státuszát a gyakran alkalmazott idézőjel teszi kérdésessé) a német nemzetet szándékosan alázták meg, és ha Clemenceau tehette volna, személyes bosszúvágytól vezérelve a föld színéről is eltörölte volna a németeket.⁶⁶

A narcisztikus trauma indikátorérzelme, a megalázottság, még száz év múltán sem tűnt el a tankönyvekből, és ebben jelentős szerepet kell tulajdonítanunk az iskolai történelemoktatásnak, mely nem ritkán reflektálatlanul teremti újra a nemzeti identitás reprezentációjának súlypontjait és jellegzetességeit. Amikor a tankönyvírók összeállítják a nemzeti történelem eseményeit, akkor a terjedelmi határok és tanulók befogadó képessége miatt szelektálniuk kell a „teljes” történetből. Bár a nemzeti identitás vonatkozásában kiemelkedően fontos, hogy mi kerül be a tananyagba, mégis a szelekció maga is informál arról, hogy a közösség mire nem akar emlékezni. Vagyis a nemzeti identitás konstrukciós folyamatáról nemcsak az szolgál információval, ami bekerül a tankönyvbe, hanem az is, ami kimarad.

Az NDK-tankönyvekben például csak az 1960-as években jelent meg a versailles-i béke, az ezt megelőző években csak az első világháború befejezéséről esik szó. Emellett az esemény relevanciájáról informál a szöveg terjedelme is. A náci tankönyvekben a békeszerződés témáját átlagosan négy-öt oldalon keresztül tárgyalták, ami egyáltalán nem véletlen, hiszen a második világháború legitimitását az igazságtalan béke megtorlása alapozta meg. Az NSZK-tankönyvekben a szövegek egyre inkább rövidültek egészen az újraegyesítésig. Az 1980-as évek végétől azonban ugrásszerűen megnőtt a szövegek terjedelme, mert forrásanyagként visszatértek a régi sérelmi szövegek. Az NDK-tankönyvekben ezzel ellentétes tendencia rajzolódott ki: az 1960-as években csak néhány mondatban foglalták össze a békeszerződést, ám ahogy teltek az évek, a szövegek egyre hosszabbak lettek.

65 Agora: *A náciizmus történeti pszichológiája*. Id. kiad., 123.

66 Agora: *A „kollektív narcizmus”... Id. kiad., 130ff.*

Egy jól nevelt nebuló, még ha nem is nagyon értette azt, mi történt az első világháború idején, annyit mindenképpen leszűrhetett ezekből a szövegekből, hogy a németeket mélyen megalázták, egy olyan békét és hadisarcot kényszerítettek a nemzetre, ami jogtalan volt. A szövegekben nagyon sok tagadó és abszolút értelmű szó jelenik meg, amelyek a tudatosság szintjén szintén nem reflektálhatók egy gyerek számára, mégis alkalmasak arra, hogy csökkentsék az olvasó ambivalenciáját.⁶⁷ Noha a nemzeti történelemnek nemcsak napos, hanem árnyékos oldala is van, nagymértékben függ a csoport tagjaitól, hogy ezekkel a „sötét foltokkal” mit kezdenek. A kultúra maga is kínál sémákat, melyek az egyén számára segítenek a megküzdésben és az érzelmi egyensúly helyreállításában. Ezek a sémák a mindennapi kommunikáció folyamatában jelennek meg, és maguk a tömegmédiumok is aktív alakítói, hordozói.

3. A tankönyvek szerepe a nemzeti identitás reprezentációjának hagyományozásában

Bár a történelemtudomány alapvetésében a nemzeti történelem „objektív” bemutatására törekszik, ez a cél meglehetősen utópisztikusnak tűnik akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az identitás maga olyan szűrő, amit nagyon nehéz, ha nem lehetetlen, kiiktatni. A történelemtankönyvekbe kerülő, történészek által írt narratívumokat sok minden alakítja: a szerző személyes és szociális identitása, a hatalmi elitek nemzetképe és maga a médium is. Azáltal, hogy a nemzetek születése egybeesett a modern tömegmédiumok elterjedésével és az általános had- és iskolakötelezettség bevezetésével, a nemzetről alkotott reprezentációt döntő mértékben határozta meg és határozza meg ma is a média logikája.

Az egyszerűsítés, megszemélyesítés, polarizáció, tömörítés, sztereotipizálás és nagyítás kommunikatív stratégiái a tankönyvi narratívumok legfőbb eszközei. A célközönség szempontjából ennek meghatározó szerepe van, hisz a még kevésbé differenciáltan gondolkodó ember számára is szükség van a határok és minőségek tiszta, egyértelmű kommunikációjára. A tanuló ember számára az egyszerűsítés, megszemélyesítés és sztereotipizálás segítik a befogadást, letisztult képet adnak a csoportokról és a konfliktusokban betöltött szerepekről. Ugyanakkor ritkán

67 Uo.

válik reflexió tárgyává, hogy a médialogika ezen sajátosságai alapjaiban formálják a nemzeti identitás reprezentációját is.

Egy nemzeti nagycsoport tagjai a történelem során számos eseményt élnek át, különböző tapasztalatokra tesznek szert. Ebből a csaknem „végtelen” tapasztalatból alig néhány kerülhet be a közös történetbe. A tankönyvek szelektálják, kiemelik és felnagyítják azokat az eseményeket, melyeknek a nemzeti identitás szempontjából meghatározó jelentőségük van. A saját csoport történetéből kiemelkednek a nemzet dicsőségét és különleges veszteségét elbeszélő történetek, ezek a „választott” események alapozzák meg a közösség identitásának narratíváját. A választott dicsőség történetei a csoport egyediségének, különleges értékének ki-domborítását szolgálják. A nemzet hőseinek cselekedetei informálnak arról, hogy a nemzet hogyan élte túl a nehézségeket, hogyan küzdött meg a válságokkal. A választott dicsőség elbeszéléseiből a nemzet tagjai erőt meríthetnek válságos időkben, mert azt a reményt erősíti, hogy a csoport tagjai, ahogy egykor a múltban, úgy a jelenben és a jövőben is sikeresen fognak megküzdeni a nehézségekkel. A hősi események köré mítoszok szerveződnek, melyek a csoport története során generációról generációra hagyományozódnak.⁶⁸

A tankönyv szerzője azonban nemcsak pozitív, hanem negatív eseményeket is kiemelhet, egy nemzetet ért különös veszteség a nagycsoport identitáspillérévé is válhat, hiszen a nemzeti traumáknak mindig identitásvonatkozásuk van. A választott trauma egy olyan esemény reprezentációját jelenti, amikor a nagycsoport drámai veszteséget szenvedett el, és a csoport tagjai tehetetlenséget és tartós megaláztatást éltek át. Mivel ezeket a veszteségeket nem ritkán más csoportok ártó szándékának tulajdonítják, ezért az ilyen sérelem mindig nehezebben bocsájtható meg. A választott trauma az ősök tragédiájának közös reprezentációját jelenti, egy el nem gyászolt veszteség, és csak olyankor jelenik meg, ha a nagycsoport tagjainak egy része nem tudja elfogadni a veszteség véglegességét.⁶⁹ A veszteség tagadása ilyen esetben akár évtizedekre (Trianon esetében látható, hogy akár száz évre is) elnyúlhat anélkül, hogy a csoport elfogadná a történeteket. Ha az érintett generáció nem tudja feldolgozni a veszteséget, akkor ezt a feladatot a következő generáció kapja örökül. A trauma hagyományozása eleinte a kommunikatív emlékezet részét képezi,

68 Vamik Volkan: Grossgruppen und ihre politischen Führer mit narzisstischer Persönlichkeitsorganisation. In Otto Kernberg – Heinz Hartmann: *Narzissmus. Grundlagen, Störungsbilder, Therapie*. Stuttgart, New York, Schattauer, 2015, 205–228.

69 Vamik Volkan: Chosen Trauma, the Ideology of Entitlement and Violence. Előadás a „Violence or Dialogue: Between Collective Fantasy and Collective Denial” konferencián. Federal Office of Foreign Affairs, Berlin, 2004. június 10–12.

viszont ennek megszakadása után már a tankönyvi hagyományozásnak lesz meghatározó szerepe. Az itt átadott üzeneteknek pedig mindig identitásvonatkozásuk van.

A német nemzeti csoportban a háborús vereség és az oktrojált béke a nemzeti identitás strukturális sérülését okozta. A németek számára a fizikai határok valós sérülése mellett a nemzeti identitás státuszának és pozitív értékének szimbolikus sérülését okozta a kizárólagos felelősség stigmája és a „barbár” néppé minősítés.⁷⁰ A megaláztatás szubjektív értéke akkor válik igazán érzékelhetővé, ha figyelembe vesszük azt is, mennyire túlidealizált, csaknem szakralizált nemzetképet terjesztett el az első világháborús propaganda és az iskolai oktatás. A vereség és a béke végzetes csapást mért erre az irreálisan felnagyított önképre. Ráadásul a németek a második világháborúhoz hasonlóan olyan ellenségtől szenvedtek vereséget, akit mélyen megvetettek, leértékeltek, sőt dehumanizáltak. Ez is a katonai propaganda számlájára írható, de a történelemtankönyvekben is hosszú tradíciója van.⁷¹

Az a félelem, hogy a „világ” szemében „rossz”, „gonosz”, „megvetendő” emberek lehetünk, védekező mechanizmusokat hívhat életre. Ilyen esetben a csoportok, félelmük kompenzálására, igyekeznek minél meggyőzőbb igazolást adni annak, hogy a csoport továbbra is értékes, hiszen a csoporthoz tartozás pozitív értelmét helyre kell állítani. A nemzeti identitás pozitív értékének helyreállítása azért válhat egzisztenciális kérdéssé, mert a történelmi nagycsoportok identitása a tagok számára szimbolikusan olyan, mint egy „második bőr”. A gyerek belenő a kultúrába, megtanulja a csoportkultúra jellegzetességeit, átveszi a csoportra jellemző érzelmeket és megküzdési stratégiákat. A szülők és gyerekek generációja között mély és tartós lojalitás alakul ki. Amit az apák és anyák elmulasztottak, a gyerekek feladatává válik, ma már tudjuk, hogy ez tudattalanul is hagyományozódik.

A nemzeti nagycsoport identitásának sérülését helyre kell állítani, és ebben a transzgenerációs folyamatban meghatározó szerepe van a tankönyveknek. Az identitás strukturális sérülése azt a tudattalan képzetet kelti, hogy a nemzet megsemmisülhet, örökre eltűnhet. Az identitáshatárok helyreállítását szolgálja a *hasítás* védekező mechanizmusa, ami a kommunikációs stílusban polarizációként jelenik meg. A nemzet értékeinek kidomborítása és a külső csoport(ok) értékének drasztikus csökkentése tulajdonképpen arra szolgál, hogy a csoport szimbolikusan megerősítse,

70 Conze: i. m.; Agora: A „kollektív narcizmus”... Id. kiad., 81.

71 Bővebben Rainer Bendick: *Kriegserwartung und Kriegserfahrung. Der Erste Weltkrieg in deutschen und französischen Schulgeschichtsbüchern (1900–1939/45)*. Centaurus, Freiburg, 1999.

kiélessítse határait. Mivel a határokat akkor észleljük a legerősebben, amikor nagy különbséget tapasztalunk, így a polarizáció célja is az, hogy két csoport között (a saját csoport javára) jelentős különbséget hozzon létre.

Záró gondolatok

A polarizáció azonban nemcsak narratív stratégia, hanem információ arról is, hogyan látjuk a világot. A médialogika ugyanis maga sem független attól a társadalmi kontextustól, melyben létrejött. A tömegmédiá a modernitás és a tömegek korának terméke, mely egybeesik a tömegek modern nemzetté alakulásával is. Ily módon a tömegmédiák alaplogikája a modernitás korának strukturális sajátosságait és egyúttal alapproblémáit hagyományozza immáron generációkon át. A tömegkommunikáció alapfunkciója, hogy kiiktassa az ambivalenciákat,⁷² és egyúttal sémákat oszt meg arról, hogyan teremthető meg az érzelmi egyensúly, milyen stratégiákkal tartható fenn a nemzeti identitás értéke. Ily módon a média folyamatosan identitásüzeneteket közvetít. Kernberg és Moscovici szerint ezek olyan üzenetek, melyek a tömegeket a regresszió nyelvén szólítják meg, és ezzel alkalmasak arra is, hogy pszichológiai szempontból primitív működést hívjanak életre. A tankönyv mint tömegmédiák alkalmas arra, hogy a nemzeti sérelmeket átörökítse, de alkalmas arra is, hogy a megbékélés és feldolgozás irányába terelje a következő generációkat, de ez már a jelenkor döntése.

72 William Burke: Space Modulators and the Gat People: Ambiguity Reduction and Mass Communications. *Journal of Broadcasting*, 1968 (12):4, 301–308, DOI: <https://doi.org/10.1080/08838156809386260>.

